

SABORSKI IZBORI I ZAGREBAČKA IZBORNA TIJELA NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Ines SABOTIČ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Stjepan MATKOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

UDK: 352.075.1(497.5 Zagreb)"1898":328.1(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 9. 2. 2004.

Tijekom banovanja Khuen-Héderváryja izbornici triju zagrebačkih izbornih kotara glasovali su uglavnom za vladinu stranku, Narodnu stranku. Čim se otvorio prostor za slobodnije izražavanje političkog izbora, nastupile su i promjene. Iako je organiziranije političko djelovanje oporbe važno, glasači igraju, dakako, veliku ulogu. Naime, među njima bili su s jedne strane činovnici i umirovljenici, koji su dobili glasačko pravo svojim zanimanjem, što ih je obvezalo na lojalnost prema vlastima, odnosno poslodavcima, a s druge strane obrtnici, trgovci i posebnici, koji su ispunjenjem odredbe o poreznom cenzusu stekli određenu nezavisnost prema vlastima. Oporba je upravo u potonjima našla podršku na izborima 1898. u pretežno obrtničkom trećem izbornom kotaru. Takav se trend nastavio i time otvorio vrata raznim oporbenim skupinama da ovladaju pojedinim zagrebačkim izbornim tijelima. Tada je svako zagrebačko izborna tijelo izrazilo vlastiti politički identitet, ovisno o strukturi izbornika po zanimanju: "službenički" Gornji grad ostao u rukama "mađarona", "građanski" Donji grad izabrao je Hrvatsko-srpsku koaliciju, a obrtnički treći kotar pravaše frankovce, koji su zapravo bili najmanje konzervativni jer su afirmaciju svojih načela tražili u radikalnijim promjenama.

Ines Sabotič, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/1, p. p. 277, 10000 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: Ines.Sabotic@pilar.hr

Odlazak Ivana Mažuranića s banske stolice 1880. godine označio je ujedno i početak snažnijega pritiska na državnu autonomiju Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Nametanje mađar-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

skoga jezika u javnoj službi 1880. godine, tzv. Davidove škole, te isticanje ugarske zastave na željezničkoj zgradi 1883. godine kosilo se s proklamiranim nagodbenim načelima. Hrvatski odgovor na taj proces mađarizacije bio je narodni pokret 1883. godine, a provoditelji dualističke politike uzvratili su postavljanjem Khuen-Héderváryja na mjesto bana. Njegova je zadaća bila "primiriti" Hrvatsku te nastaviti s politikom učvršćenja dualističkoga poretka.

U hrvatskoj historiografiji piše se o dobu "khuenovštine", koje je ocijenjeno kao vrijeme krute obrane interesa dualističkog ustrojstva čitave Austro-Ugarske Monarhije, odnosno ograničavanja jače afirmacije Kraljevine Hrvatske i Slavonije.¹ U takvim uvjetima nužna je bila autokratska vladavina, koja je trebala onemogućiti slobodniji razvoj hrvatske nacionalne i državopravne ideje. Zapravo, političke čežnje Hrvata, predvođene strankama i jednim dijelom inteligencije s jedne strane, odnosno interesi Mađara s druge strane, bili su u srži suprotstavljeni tako da su se i jedni i drugi zagovornici posebnih interesa sukobljavali gotovo u svim segmentima života. Kao najmarkantnije događaje hrvatsko-ugarskih odnosa spomenut ćemo narodne pokrete 1883. i 1903. godine, koji nisu samo doveli, a kasnije i otpratili Khuen-Héderváryja s mjesta bana, nego su i duboko obilježili hrvatsku povijest nagodbenoga razdoblja.

Međutim, ima i drugih datuma koji su bili važni za hrvatski politički život, kao što su 1884., 1887., 1892., 1897., 1901., 1906., 1908. i 1910. godina. To su bile godine izbora za Sabor Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koje su nam, kao i ostala izborna zbivanja, ostavile sliku posebnoga društvenog ozračja obilježenog sukobima političkih stranaka, dinamičnim izbornim kampanjama i pritiscima nositelja vlasti.

Kada Zagreb kao političko, gospodarsko i kulturno središte hrvatskih zemalja postane scena izbornih kampanja i zbivanja, a njegovo stanovništvo glavnim protagonistom – bilo kao kandidat, izbornik ili obični gledatelj – nesumnjivo dobivamo vjerodostojan prikaz političkoga života ne samo Zagreba nego i Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

Iako je vrlo malen broj Zagrepčana imao pravo glasa, zamjetan se dio građana uživao u te "političke bitke" s jedne strane između mađarona, a s druge unutar same oporbe, koje su određivale smjernice hrvatskoga parlamentarizma. Zbog veličine hrvatske metropole zagrebački su izbornici u cijelom razdoblju birali tri saborska zastupnika. Pod prvi izborni kotar potpadao je Gornji grad "počamvši od mosta kaptolskog s desne strane Jelačićevog trga i Ilice i na briegovih ležeća sela," drugi kotar činio je Donji grad "sa svojim sastojinama s lijeve strane Jelačićeva trga i Ilice do črnomerskoga mosta", a treći "Vlaška ulica, Nova Ves, Pod zidom, Kaptol i Potok s lijeve

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

strane" te nakon 1900. godine Laščina i Žitnjak, koji su do tada bili u izbornom kotaru Dugo selo.² Zagreb nije davao dakle samo tri saborska zastupnika nego se predstavljao trima posve nezavisnim izbornim tijelima.

Hrvatska historiografija do sada je tek djelomično obradila tokove izbornih kampanja i konačnih rezultata u Hrvatskoj, pa tako i u Zagrebu.³ Međutim, u prvom redu nedostaje analiza izbornoga tijela, odnosno triju zagrebačkih izbornih tijela. Naše su namjere upravo da upotpunimo taj aspekt hrvatskoga političkog života.

Oslonili smo se na već poznate izborne zakone,⁴ kojih je bilo čak tri (1881., 1888. i 1910. godine), te na zagrebačka gradska izvješća (Izvješće gradskog poglavarstva o sveobćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnoga grada Zagreba), koja nam daju elementarne podatke o tijeku izbora. Valja se ovdje osvrnuti na dosad neiskorištene saborske listine (Državni arhiv u Zagrebu, Saborske listine, kut. 22). U skladu s izbornim pravom, gradsko je poglavarstvo vodilo kompletne saborske listine za svaku izbornu godinu te njihove godišnje revizije. Kako smo pronašli saborske listine od 1892., 1908. i 1910. godine, usredotočit ćemo se na te tri navedene godine. Saborske listine ne samo da su vrlo poticajan materijal koji donosi osnovne podatke o samim glasačima (ime i prezime, prebivalište i kućni broj, zanimanje i iznos uplaćenoga poreza) nego su i prilično pouzdane.

Podaci koje pružaju ti dokumenti omogućuju nam da napravimo socijalnu studiju o zagrebačkim izbornim tijelima te da bolje shvatimo pozadinu poraza i pobjeda političkih stranaka na saborskim izborima, odnosno da pronađemo vezu između izbornih tijela i političkih opcija u Zagrebu na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće.

SABORSKI IZBORI: RAZVOJ POLITIČKOGA ŽIVOTA

Iako su banski pozvanici – virilisti (predstavници crkvenih visoko-dostojanstvenika i plemstva) mogli sudjelovati u radu Sabora, oni su to pravo rijetko konzumirali. Prema tome, zakonodavna vlast bila je prije svega u rukama izabranih narodnih zastupnika.

Kampanje i glasovanje

Uoči saborskih izbora izvršni odbori raznih stranaka počeli su se mobilizirati. Sastavljali su kandidacijske liste, organizirali izborne skupštine i pisali promidžbene proglase. Viđeniji kandidati tiskali su posebne brošure u kojima su se obraćali svojim izbornicima (biračima). Stranke su tijekom predizborne agitacije priređivale javne sastanke, na kojima su mogli procijeniti kakav ugled uživaju. Mjesto okupljanja bile su najčešće

gostionice i krčme. Osim što je ondje bila dobra prigoda da se izbornike počasti, bilo je i pogodno mjesto za održavanje promidžbenih političkih govora. Pravaši su u tome bili najistaknutiji. Za njih se uvriježilo govoriti da su stvorili stekliški politički rječnik u kojemu su svoje protivnike redovito nazivali lopovima, varalicama, prodanim mješinama ili slavosrbima.⁵ Tijekom 1880-ih naziv vodećega pučkog tribuna nosio je David Starčević, koji je temperamentnim govorima pobuđivao nacionalne osjećaje općinstva. A kada je 1890-ih u Stranku prava ušao zagrebački odvjetnik Josip Frank, pravaška mladež i radništvo imali su običaj bučno mu odlaziti pred prozore stana i priređivati vatrene ovacije.

Kortešacije – izborne agitacije u Zagrebu, o kojima je slikovito pisao pravaški političar i kroničar Ivan Peršić,⁶ priređivala je i vladina stranka. Prema Peršićevim zapisima, vlada je, primjerice, uoči izbora redovito počinjala propagirati gradnju novih prometnica, a poslije bi ti planovi pali u zaborav. Kao sredstvo vabljenja isticale su se ponude stipendija, brisanja dugova, zapošljavanja ili potplaćivanja. Pogotovo su siromašniji izbornici bili skloni potkupljivanju. O tome je satiru napisao drugi pravaški spisatelj, Zvonimir Vukelić, pod naslovom "Joško Dundek izbornik i druge neke pripovijesti", u kojoj je naveo što se sve nudi "dobrom izborniku": povišenje plaće, smanjenje radnoga vremena, ukidanje nameta za vino i pivo, a tijekom kampanje hektolitar vina i jeftina svinjetina s kupusom.⁷

Činovnici zemaljske vlade od svih su možda bili pod najvećim pritiskom. Naime, khuenovske su vlasti izričito zahtijevale da činovnici podržavaju samo kandidate režimske stranke. Međutim, taj pritisak na činovnike počeo je još prije Khuenova dolaska na bansko mjesto. Naime, već 1881. vladine *Narodne novine* otvoreno su isticale kako državni činovnici moraju glasovati: "Svi višji činovnici, koji osim vršenja svojih službenih zadatakah, imadu upliva takodjer na smjer politički, dužni su svoje nazore bez okolišanja zastupati, pak kad se nebi slagali sa pravcem, kojim vlada kani stupati, dužni su mjesta svoja ili ostaviti ili u protivnom slučaju svoje mnijenje zatajati. To je međjutim stvar njihova, koju imadu razpraviti sa svojom savješću."⁸ Činovnici su tako zbog bezuvjetna zahtijevanja vlade da glasaju za vladine kandidate postali pouzdani čimbenik za dobivanje sigurnih glasova.

Kao jedno od glavnih obilježja izbora na prijelazu stoljeća bio je nastavak nasilja tijekom izbora. Vojska i redarstvo postali su sastavnim dijelom izbornih dana. Napetosti su često dovodile do izbijanja sukoba. Posljedice su bile brojni uhićenici i žrtve, koje su svjedočile o nezadovoljstvu širih slojeva vlašću. Međutim, mora se naglasiti da izbori u Zagrebu nisu u to vrijeme poprimali tragične razmjere kao što je bio slučaj

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

u provinciji. Više terora bilo je u selima širom Banske Hrvatske. Vlasti su očito htjele izbjeći neredu u glavnom gradu, jer bi takvi događaji imali neželjen publicitet diljem Monarhije, pa i i šire. Prvaci oporbenih stranaka osuđivali su brojna sredstva pritisaka koje je khuenovski sustav vlasti primjenjivao prilikom izbora, pogotovo kad je riječ o suzbijanju moći pravaša.

Kada je došlo vrijeme glasovanja, zagrebački izbornici glasovali su na tri mjesta. Pripadnici prvoga izbornog kotara (Gornji grad) glasovali su u magistratskoj vijećnici, drugoga (Donji grad) u donjogradskoj vijećnici, a pripadnici trećega izbornog kotara glasovali su u kaptolskoj pučkoj učionici. U prvom i drugom izbornom kotaru birališta su bila otvorena od osam ujutro do dva sat poslijepodne, dok se u trećem izbornom kotaru glasovalo samo do jedan sat poslijepodne. Predsjednik izbornog odbora, kojega je imenovalo gradsko poglavarstvo, vodio je izbore i održavao mir i red. U izvanrednim slučajevima mogao je pozvati u pomoć i vojne postrojbe. Zatim je bilježnik izbornog odbora počeo abecednim redom prozivati s izborne listine izbornike, a oni su morali javno kazati za kojega kandidata glasaju. U slučaju da ni jedan kandidat nije dobio natpolovičnu većinu, tada se izbor ponavljao između dvojice kandidata koji su imali najveći broj glasova. Nakon prvoga čitanja još su se jedanput čitala imena izbornika, tako da su oni zakašnjeli mogli ipak pristupiti činu izbora. Dakako, bila je riječ o javnom glasovanju, pa ne treba trošiti riječi na posljedice u pogledu slobode izbora.

Rezultati saborskih izbora

Od 1881. do 1913. pobjeda na zagrebačkim saborskim izborima nije uvijek pripadala istim strankama. Ta tri desetljeća izborne prakse možemo podijeliti na tri razdoblja.

Khuenove pobjede (1884., 1892. i 1897.)

Po *Zakonu ob izbornom redu za Sabor kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 15. srpnja 1881.* (dopunjen 1883. godine nakon ujedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom te ozakonjen 1884. godine) izbori su raspisivani svake tri godine, odnosno 1881. i 1884.

Već prije Khuenova dolaska, na zadnjim saborskim izborima, koji su održani u rujnu 1881., u sva tri izborna kotara grada Zagreba pobijedili su kandidati vladajuće Narodne stranke "mađaronsko-unionističkog usmjerenja": Nikola Krestić, Stanko Andrijević i ban Ladislav Pejačević. Riječ je o visokim uglednicima stranke, koji su isticali u svojem obraćanju javnosti da su netom ponovno potvrđena financijska nagodba s Mađarima i povratak Vojne krajine u sastav Banske Hrvatske dokazi uspješnosti vladajuće politike. Njihovi protivnici bili

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

su isključivo kandidati Neodvisne narodne stranke (koja se odcijepila od Narodne stranke nakon ostavke bana Mažuranića), i to stranački prvaci Šime Mazzura i Matija Mrazović, odnosno ugledni zagrebački graditelj Janko Grahor. Ta stranka, čije su članove nazivali "obzorašima", prihvaćala je Narodbu, ali uz zahtjev za njezinom dopunom u korist proširenja hrvatske autonomnosti, napose na financijskom području.

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova
I. kot.	<u>Nikola Krestić</u>	444	Janko Grahor (UO)	64
II. kot.	<u>Stanko Andrijević</u>	458	Šime Mazzura (UO)	138
III. kot.	<u>Ladislav Pejačević</u>	290	Matija Mrazović (UO)	35

Izvor: *Narodne novine*, br. 209/1881.

📌 TABLICA 1
Izborni rezultati 1881.
godine

Konac izbora u Zagrebu popraćen je kozerijom u kojoj je pisalo: "Da ta uzrujanost i najmirnijih gradjanah još dalje potraje, nebi u Zagrebu bilo dosta liečnikah, niti ljekovite trave, da se nervoznost ma i najžilavijih ljudi utiši."⁹ Time je opisano ozračje izborne groznice koja je izazivala neobičnu aktivnost političkih stranka s često neobuzdanim reakcijama među građanima.

Na prvim izborima pod Khuenom, usprkos nezadovoljstvu hrvatske javnosti koje se iskazalo prijašnje godine, izbori iz 1884. godine potvrdili su dominaciju Narodne stranke – i u Zagrebu i u cijeloj zemlji. Doduše, ti su rezultati upućivali na tijesnu razliku.

📌 TABLICA 2
Izborni rezultati 1884.
godine

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	<u>Nikola Krestić</u>	264	Karlo Pogledić (NNS)	215	65,00%
II. kot.	<u>Lavoslav Šram</u>	324	Ante Starčević (SP)	205	61,05%
III. kot.	<u>Franjo Gašparić</u>	155	David Starčević (SP)	145	68,65%

Izvor: *Narodne novine*, br. 209/1894.

Njezini kandidati, već spomenuti Krestić, odvjetnik Lavoslav Šram i kanonik Franjo Gašparić, nadjačali su svoje protukandidate iz oporbenih redova, s tom razlikom da su u drugom i trećem izbornom kotaru u ime oporbe nastupali Ante i David Starčević, predvodnici Stranke prava, i to prvi kao vodeći pravaški ideolog, a drugi kao najbučniji tribun. Tada je Stranka prava izišla iz izolacije prouzročene sustavnim progonima nakon ugušenja Rakovičke bune. Pravaši, za razliku od NNS-a, nisu samo kritizirali vladajuće "mađarone" nego i sve osobe koje su već bile na vlasti, osobito dio narodnjačkih političara koji je sudjelovao u vladavini bana Ivana Mažuranića, a kasnije prešao u oporbu. S programom intenzivnoga

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

nacionalnog hrvatstva obnovili su svoje političko značenje i, štoviše, počeli zadobivati veći utjecaj među nižim građanstvom, ali sve više i u ostalim društvenim segmentima. Tako je David Starčević sa samo 10 glasova manje izgubio u III. kotaru od kanonika Gašparića. Kako su na tim izborima pravaši postigli zamjetne uspjehe, Khuenovi su "mameluci" odmah nakon objave izbornih rezultata odlučili "stati na put starčevićanizmu".¹⁰

Trajanje izbornoga zakona od 1881. nije bilo duga vijeka. Već godine 1887. hrvatski Sabor produžuje mandat na pet godina te raspisuje iste godine nove izbore. Iako su rezultati na tim izborima još jednom išli u korist "mađarona", moramo napomenuti kako je na te izbore oporba izašla zajedno. Naime, sklopljena je izborna koalicija Stranke prava, Neodvisne narodne stranke, grupacije aristokrata okupljenih oko grofa Ivana Draškovića (tzv. centrum ili "središnji klub") i Srpske samostalke stranke. Kao i na prethodnim izborima, oporbeni kandidat III. izbornoga kotara bio je najbliže pobjedi, ali je izgubio samo sa 20 glasova manje od vladina kandidata, župnika crkve sv. Petra. Još uvijek je prolazio program unionista, po kojemu su sve druge političke opcije bile "pustolovni valovi", koji su se očito razbijali o interese krune i ostalih stupova Monarhije.

● **TABLICA 3**
Izborni rezultati 1887.
godine

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	<u>Danilo Stanković</u>	339	Marijan Derenčin (NNS)	229	77,38%
II. kot.	<u>Lavoslav Šram</u>	394	Nikola Badovinac (NNS)	302	77,42%
III. kot.	<u>Ivan Krapac</u>	167	Ante Starčević (SP)	147	72,85%

Izvor: *Narodne novine*, br. 136/1887.

Kako je došlo do koalicije oporbenih stranaka, što je značilo i stvaranje ozbiljnijih preduvjeta za ravnopravnije istupanje protiv dominacije Narodne stranke, izbornici su u većem broju pristupili glasovanju. Odlučivši zajednički nastupiti na izborima, hrvatska je oporba pokazala svojevrstu političku zrelost u procjeni svoje moći.

Da bi spriječio sve povoljnije rezultate hrvatske oporbe, osobito pravaša koji su 1880-ih bili u usponu, Khuen-Héderváry se vješto poslužio zakonom. Naime, 29. rujna 1888. Hrvatski je sabor prihvatio *Zakonsku osnovu o preinaci nekih ustanova zakona od 15. srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i zakonskog članka II. od godine 1870. ob uređenju sabora istih kraljevina*. To je bio tzv. Khuenov izborni zakon, kao jedinstven izborni red za cijelu zemlju, poznat po svojoj izornoj geometriji. Tada se izborni reljef Banske Hrvatske bitno promijenio, s tendencijom potpune domi-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

nacije upravnoga sustava bana Khuena, što upućuje na snažno izraženu političku dimenziju toga zakona. Unatoč novoj raspodjeli izbornoga područja Banske Hrvatske, odnosno smanjenja dotadašnjih 112 na 90 kotara, Zagreb je sačuvala svoja tri kotara, koja su se vjerojatno uklapala u banovu geometriju. Pod tim zakonom raspisani su izbori 1892., 1897. i 1906. te dvoji izvanredni izbori 1901. i 1908. godine.

Međutim, kada su sljedeće godine (1888.) po novom izbornom zakonu raspisani naknadni izbori zbog popune saborskih mjesta izazvanih smrću zastupnika u I. i II. izbornom kotaru, oporbene stranke nisu izašle na izbore ni samostalno ni u koaliciji. Naime, NNS se odlučio za apstinenciju ne samo zbog vlastitih slabosti nego i da pokaže kako pravaši sami za sebe ne mogu predvoditi hrvatsku oporbu, dok pravaši kao najopasniji suparnici režimu nisu mogli u okvirima postojećega izbornog sustava poremetiti khuenovsku nadmoć. Usprkos približno jednako intoniranim proglasima protiv vlasti, jednoglasnim pozivima na slobodu tiska, sastajanja i okupljanja te na proširenje državnih prava Hrvatske i na uvođenje većih demokratskih prava, nesnošljivosti između predvodnika pojedinih stranaka nisu dopustile dogovor, još manje koaliranje. S jedne strane, pravaši su smatrali da ih drugi oporbenjaci nisu htjeli podržati na biralištima, kad su za to postojale mogućnosti, dok su, s druge strane, prvaci obzoraša imali zamjetne rezerve prema pravaštvu, osobito Anti Starčeviću, smatrajući da u njegovu programu prevladava neobuzdani radikalizam u hrvatskom nacionalističkom tonu koji nema utemeljenja u stvarnom životu. To nije bilo ništa novo. Još je prije obzoraški prvak Vončina zapisao da su pravaši "razuzdana i odurna čeljad" te "nepozvani reprezentanti Hrvatske".¹¹

● TABLICA 4
Izborni rezultati 1888.
godine

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Odaziv
I. kot.	<u>E. B. Bothe</u>	316	Bez protukandidata	43,17%
II. kot.	<u>Šandor Hondl</u>	349	Bez protukandidata	36,62%

Izvor: *Izjožeće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba za 1888.*

Za saborske zastupnike izabrani su u I. kotaru mađaroni E. B. Bothe, trgovac po profesiji, te Šandor Hondl, mjesni sudac, u II. izbornom kotaru, i to jednoglasno i bez protukandidata. Rezultati su potvrdili trend cementiranja khuenovskoga modela vladavine. Na tim se izborima zapažala naglašenija apstinencija izbornika, što je objašnjivo i zbog izvjesnosti izbornoga nadmetanja.

Kako kontinuirano traje Khuenovo banovanje, tako se nižu pobjede Narodne stranke, neefikasnost oporbe, usprkos

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

novom sklopljenom ugovoru o suradnji između NNS-a i SP-a te apstinencije izbornih tijela. Dominacija bana još je jednom potvrđena u zemlji na izborima iz 1892. godine, zahvaljujući novom izbornom zakonu. U izbornom proglašenju mađarona istaknute su zasluge za razvoj Zagreba: "/.../ Sugradjani! Govorimo iskreno. Pred kojih tridesetak godina što je bio Zagreb? Po imenu doduše grad, da glavni grad, ali u istinu tek gradić srednje veličine bez osobite udobnosti za stanovnike, bez privlačnosti za strance, bez osobitog čara za svu našu zemlju. Tek sustav, koji podržava 'narodna stranka', načini od njega ono, što je sada".¹² Vladini kandidati, Vukotinović i Reizner, ušli su bez poteškoća u Sabor jer nisu imali na dan glasanja protukandidata, a odaziv izbornika bio je prilično slab. Oporba je jedino u III. kotaru nudila protukandidata, Frana Folnegovića, i to kao kandidata još jedinstvene pravaške stranke. U tom je kotaru bilo veće zanimanje izbornika za izlazak na izbore.

● TABLICA 5
Izborni rezultati 1892.

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	<u>Ljudevit pl. Vukotinović</u>	315	Bez kandidata	-	48,91%
II. kot.	<u>Ljudevit Reizner</u>	445	Gjuro Jakčin (SP) (povukao kandidaturu)	-	44,19%
III. kot.	<u>Marko Lončarić</u>	166	Fran Folnegović (SP)	76	59,75%

Izvor: *Narodne novine*, br. 125/1892.

Sljedeće godine ponovno su organizirani tzv. naknadni izbori, najprije u III. kotaru (travanj) pa u I. kotaru (svibanj), zbog smrti narodnih zastupnika tih dvaju kotara. Izbori su bili prilično neizvjesni; u jednom od izbornih kotara uspio je pobijediti oporbeni kandidat, koji je svoju pobjedu dugovao i tadašnjoj sjajnoj klimi izazvanoj ozbiljnim pregovorima između dvaju glavnih oporbenih stranaka o fuzioniranju.

● TABLICA 6
Izborni rezultati 1893.

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	<u>Josip Pliverić</u>	361	Tadija Smičiklas (UO)	191	82,51%
III. kot.	<u>Josip Pliverić</u>	168	<u>Milan Amruš</u> (UO)	177	86,03%

Izvor: *Izvojeće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnoga grada Zagreba*, 1893.

Kao što je bilo na dotadašnjim saborskim izborima u Zagrebu, izborni rezultati iz 1897. iznova su naglasili trijumf Khuenove vladavine. Zanimljivo je napomenuti kako je te godine koalicija između "domovinaša" (dijela u međuvremenu razbijenih pravaša) i "obzoraša" doživjela solidan uspjeh,

● TABLICA 7
Izborni rezultati 1897.

jer je osvojila čak 25 mandata u 88 izbornih kotara. Međutim, Khuen ih je poništio deset.¹³

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	<u>Josip Pliverić</u>	374	Bez protukandidata		50,54%
II. kot.	<u>Fran Spevec</u>	688	Bez protukandidata		49,57%
III. kot.	<u>Franjo Kiršner</u>	168	Cvjetko Rubetić (UO)	79	71,84%
			Ljudevit Hagenauer (ČSP)	77	

Izvor: *Narodne novine*, br. 114/1897.

U Zagrebu su prvi i drugi kotar ponovno ostali bez protukandidata oporbe pa se ponovio slab odaziv izbornika. Ponovna koalicija između Stranke prava i Neodvisne narodne stranke ostaje usredotočena jedino na III. kotar, ali bez uspjeha, kao što je bilo uostalom i s novostvorenom Čistom strankom prava (ČSP). Naime, od 1895. godine jedinstvena Stranka prava raskolila se na dvije stranke. Matica stranke zadržala je stari naziv, dok se druga strana prozvala ČSP. Potonju stranku formalno je vodio Ante Starčević, no istinski vođa bio je odvjetnik Josip Frank, pokršteni Židov, tako da su se po njemu pristaše te stranke nazivali frankovcima. Do izbornih koalicija oporbenih stranka i frankovaca nije dolazilo, osim u nekim slučajevima dopunskih izbora u pojedinim kotarima kada se nastojalo ipak oboriti "mađaronskoga" kandidata. Zapreka je uglavnom bila Frankova osoba, kojega su protivnici iz redova oporbe okrivljavali da je namjerno unio svađu u hrvatsku politiku kako bi na prikriven način pomogao Khuenu u učvršćenju vlasti. Te optužbe bile su ipak rezultat ideoloških suprotstavljanja i političke pragmatike, a ne čin urote pojedinaca.

Prva četiri saborska izbora tijekom Khuenova banovanja (1884., 1887., 1892., 1897.) te ostali dopunski izbori (1888., 1893.) donijeli su sigurnu pobjedu Narodnoj stranci, i to u zemlji i u Zagrebu. Pobjede nisu bile "teške" jer je Khuen bio kovač svih političkih mjera, uključivši provedbu izbornoga terora i poništavanja oporbenih mandata. U takvim okolnostima oporbi je bilo veoma teško da se afirmira na političkoj sceni.

Proboj oporbe (1898., 1901.)

Iako je 1897. godina bila težak udarac oporbi zbog represivnih mjera režima, ona je ipak probudila nove nade. Naime, ta je godina dokazala da hrvatska oporba može imati zamjetnu ulogu u političkom životu. Godinu dana kasnije (1898.) upravo se na naknadnim izborima u trećem izbornom kotaru dogodio prvi proboj oporbe tijekom Khuenova banovanja. Naime, pobijedio je kandidat koalicije NNS-a i SP-a Cvjetko

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

● **TABLICA 8**
Izborni rezultati 1901.
godine

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	<u>Josip Pliverić</u>	343	Josip Muzler (UO)	151	66,31%
II. kot.	<u>Fran Spevec</u>	820	Gjuro Crnadak (UO)	208	61,96%
III. kot.	Bez kandidata		<u>Cvjetko Rubetić</u> (UO) Eugen Kumičić (ČSP)	182 73	49,04%

Izvor: *Narodne novine*, br. 255/1901.

Rubetić, osvojivši samo pet glasova više od svoga protukandidata, "mađarona" Julija Vrevca. Od tada je treći izborni kotar u Zagrebu postao utočištem oporbenih snaga.

Kako je oporba imala dosta dobre rezultate 1897. godine, te je mogla ozbiljno ugroziti dominantni položaj "mađaronske" Narodne stranke, Khuen se odlučio na prijevremene izbore, koji su održani 1901. godine. Međutim, u Zagrebu su odnosi ostali isti. Narodna stranka ponovila je svoje pobjede u I. i II. kotaru te odustala od III. izbornoga kotara, prepustivši da se u njemu suprotstave kandidati međusobno zavađene stranke, što je izazvalo manju napetost nego da je došlo do nadmetanja između mađarona i oporbe.

Pobjeda koalicije SP-a i NNS-a u III. izbornom kotaru bila je važna i na razini Banske Hrvatske. Na izborima iz 1901. nisu se obistinile podgrijane nade nakon izbora iz 1897., nego se dogodilo upravo suprotno. Khuenovska stranka ostvarila je apsolutnu pobjedu širom zemlje, ali ne i u III. kotaru.

Postkhuenovsko razdoblje i afirmacija oporbe (1906., 1908., 1910.)

Na prvim izborima nakon Khuenova odlaska pobjeđuju u sva tri zagrebačka kotara kandidati oporbe. U I. izbornom kotaru došlo je do užih izbora, jer u prvom krugu pobjednik nije ostvario natpolovičnu većinu. Odaziv izbornika bio je razmjerno visok te u skladu sa "slobodnijim" parlamentarnim izborom koji su poduprle i nove vlasti u Ugarskoj, tražeći suradnike u Hrvatskoj da bi mogle uspješnije prevladati tzv. ugarsku krizu.

● **TABLICA 9**
Izborni rezultati 1906.
godine

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova
I. kot.	Josip Pliverić	243	Gjuro Šurmin (HSK) Josip Frank (SHSP)	165 156
Uži izbori	Josip Pliverić	130	<u>Gjuro Šurmin</u> (HSK)	379
II. kot.	Fran Spevec	404	<u>Miroslav Kulmer</u> (HSK) Mijo Tkalčić (SHSP)	701 53
III. kot.	Ferdo Šaj	94	<u>Ivan Peršić</u> (SHSP) Josip Štimac (HSK)	208 98

Izvor: *Narodne novine*, br. 104/1906.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

Dotadašnje oporbene stranke (Hrvatska stranka prava, Napredna stranka, Srpska samostalna stranka, a neko vrijeme i socijaldemokrati i srpski radikali), slijedeći tragove ideologije "novoga kursa", položile su temelje Hrvatsko-srpske koalicije (HSK). Jedan od njihovih glavnih ciljeva bilo je smjenjivanje "mađarona" s vlasti. Izbori 1906. godine doveli su ih na vlast, a uspjeh su ostvarili i u Zagrebu.

Osvajanjem relativne većine HSK-a u Saboru (1906.) napetosti su počele dobivati nove dimenzije. Više to nije bio očevidan sukob khuenovskih "mađarona" i stranaka hrvatske oporbe. Sada je u prvi plan izbilo nadmetanje između HSK-a i "frankovaca", koji su na prijelazu stoljeća postali velika stranka, tada zvana Starčevićeva hrvatska stranka prava (SHSP), koja je čak na izborima 1906., gledajući uspjehe stranaka na zemaljskoj razini, osvojila najveći broj saborskih mandata ako se gledaju pojedinačne stranke.

Novi ban Pavao barun Rauch raspisao je 1908. izbore u ozračju velikih unutarnjih kriza. Izbori su bili popraćeni nestabilnošću upravnih tijela i refleksijama napora imperijalnoga središta da anektira u svoj državnopravni sustav Bosnu i Hercegovinu. Ti su izbori još jednom pokazali pobjedu HSK u I. i II. kotaru te premoć SHSP u III. kotaru. Vladin kandidat nije dobio ni jedan mandat na ovim izborima, čime je bilo najavljeno nestabilno doba hrvatske politike.

● TABLICA 10
Izborni rezultati 1908.
godine

	Vladini kandidati (NS)	Broj glasova	Oporbeni kandidati	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	Bez kandidata		<u>Gjuro Šurmin</u> (HSK)	310	
			Iso Kršnjavi (SHSP)	250	63,42%
II. kot.	Nikola pl. Czernkovich	309	<u>Miroslav grof Kulmer</u> (HSK)	603	
			Aleksandar Horvat (SHSP)	128	43,39%
III. kot.	Bez kandidata		Mato pl. Huzjak (HSK)	125	
			<u>Ivan Peršić</u> (SHSP)	240	59,25%

Izvor: *Narodne novine*, br. 49/1908.

Članicama HSK-a vladajući je položaj nalagao oportunističku politiku. Nasuprot njima nalazili su se "frankovci" te nova skupina pravaša, tzv. milinovaca, nazvanih po njihovu vođi Mili Starčeviću, kojima frankovačka ideologija nije bila dovoljno radikalna prema dualističkim snagama u državi. Veliki je skandal izbio zbog članka objavljenog u vladinim novinama, kad je državnim činovnicima i pristašama Rauchove vlade sugerirano da u određenim slučajevima glasaju za frankovački SHSP, čime je ta stranka denuncirana u javnosti kao suradnica režima.

S usvajanjem novog izbornog reda 12. svibnja 1910., odnosno *Zakona o izbornom redu za kraljevinu Dalmaciju, Hrvatske i Slavonije*, raspisani su iste godine novi izbori te izvanredni izbori 1911. i 1913. godine.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

● **TABLICA 11**
Izborni rezultati 1910.
godine

Izbori 1910. godine uslijedili su nakon što je Nikola pl. Tomašić, "dugogodišnji stup Khuenove vlasti", zamijenio na banskom mjestu Raucha. Njegova se politička strategija temeljila u početku na dogovoru s HSK-om unutar odrednica dualističkoga programa, Hrvatsko-ugarske nagodbe i ideje hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva unutar Monarhije. Nakon godina apstinencije, stranka unionista vratila se na vlast u Zagrebu, i to u I. kotaru, gdje je, uostalom, jedino i postavila svoga kandidata. Drugi kotar, treći put u nizu, osvaja HSK, dok se treći kotar vratio u ruke "frankovaca". Usprkos novom izbornom redu te povećanju izbornoga tijela, odaziv se nije osjetnije promijenio, novi izbornici nisu iskoristili novo i prošireno pravo glasovanja.

Vladini kandidati	HSK	HSP	Druge stranke oporbe	Odaziv	
I. <u>Nikola Tomašić</u>	483	Gjuro Šurmin 172	Aleks. Horvat 282	70,72%	
II. bez kandidata	<u>M. Kulmer</u>	1358	Mijo Tkalčić 126	Vilim Bukšeg (SD) 40	47,86%
III. bez kandidata	bez kandidata	<u>Franjo Hrustić</u>	418	Ivan Peršić (SSP) 216	57,74%

Izvor: *Narodne novine*, br. 248/1910.

Izborni rezultati govorili su da nije dobivena većina u Saboru. Tada su se jače potvrdile staleške stranke poput Hrvatske pučke seljačke stranke braće Radić, koja po prirodi svoje ideološke strukture nije ni sudjelovala na izborima u Zagrebu, te socijaldemokrata, koji su unatoč krhkosti svoje izborne baze pak izašli u glavnom gradu prvi put na saborske izbore. Na izborima iz 1910. prvi je put nastupila i milinovska Starčevićeva stranka prava, koja je nastala dvije godine ranije raskolom frankovačkih pravaša. Ta je stranka najbolje rezultate imala među prigradskim, seljačkim slojevima.

Posljednja dva saborska izbora u Zagrebu (1911. i 1913.) pratili su novi valovi zaoštavanja u političkim odnosima. Pokušaj bana Tomašića da ponovnim stvaranjem tzv. guvermentalne većine odbaci prijašnje dogovore s HSK-om izazvao je ozbiljnu krizu, pa i pregrupiranje odnosa snaga u zagrebačkim izbornim kotarima. Pokušaj stvaranja jedinstvene Stranke prava kao protuteže HSK-u također je propao. Frankovačka skupina lošije je prošla, jer je na izborima iz 1913. izgubila svoj položaj u Zagrebu. Od 1910. godine po brojnosti mandata ukupnu većinu imao je HSK, uz opasku da je na izborima iz 1911. u zagrebačkim kotarima ta koalicija ipak loše prošla. Pokazalo se da je ta politička skupina kao sutvorac izborne reforme iz 1910. uspješno pronašla put do osvajanja političke moći.

Odlaskom Khuena i smanjenjem političke stege, pojedini izborni kotari poprimaju različite političke profile: Donji

● TABLICA 12
Izborni rezultati 1911.
godine

grad je odabrao umjerenu oporbu, treći izborni kotar pripada pravašima, a Gornji grad ostaje vjeran mađaronima. Različite političke preferencije podrazumijevaju različite karakteristike izbornih tijela. Tko su bili glasači?

	Pobjednici izbora	Broj glasova	Porazeni kandidat	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	<u>Nikola Tomašić</u> (SNN)	490	Aleksandar Horvat (SP)	244	
			Vladimir Nikolić-Podriński (SSS)	231	72,83%
II. kot.	<u>Franjo Spevec</u> (SNN)	1029	Vladimir Prebeg (SP)	169	
			Miroslav Kulmer (HSS)	699	
III. kot.	<u>Franjo Hrustić</u> (SP)	481	Vilim Bukšeg (SDSH)	22	60,27%
			Milan Krešić (HSS)	81	51,63%

Izvor: *Obzor*, "Izborna skrižaljka", br. 345/1911.

● TABLICA 13
Izborni rezultati 1913.
godine

	Pobjednik izbora	Broj glasova	Oporbeni kandidat	Broj glasova	Odaziv
I. kot.	<u>Gjuro Šurmin</u> (HSS)	630	Franjo Spevec (SNN)	71	
			Fran Milobar (SP)	138	54,91%
II. kot.	<u>Miroslav Kulmer</u> (HSS)	1903	Vladimir Prebeg (SP)	101	53,79%
III. kot.	<u>Janko Holjac</u> (HSS)	492	Franjo Hrustić (SP)	427	
			Mile Starčević (SSP)	1	68,67%

Izvor: *Narodne novine*, br. 290/1913.

JEDNO IZBORNO TIJELO – TRI IZBORNA TIJELA

Zakonodavac je dao samo nekima pravo glasa.¹⁴ Međutim, s obzirom na društvenu i ekonomsku stvarnost i specifičnost pojedinih gradova, političke preferencije se razlikuju ne samo od grada do grada nego i unutar samoga grada Zagreba.

Izbornici prema zakonu

Zajednička točka svih zakona jest postavljen uvjet da svaki izbornik mora biti neporočan muškarac s navršene 24 godine. Žene su i dalje bile bez izbornoga prava, kako je, uostalom, bilo i u ostalim europskim zemljama.

Drugo važno pravilo jest zavičajno pravo. Zavičajnost je u izbornom redu od 1888. godine postala nov uvjet za ulazak među izbornike. Naime, prema odredbama izbornoga reda, jedino su pripadnici Kraljevine u Hrvatskoj i Slavoniji, koji su uživali pravo zavičajnosti u toj kraljevini,¹⁵ imali pravo glasa, a pravo zavičajnosti stjecalo se po rođenju, vjenčanjem, naseljavanjem ili stalnim namještenjem u javnoj službi. Naime, kako je velik broj činovnika djelovao u Hrvatskoj a da nije bio

primljen u zavičajnu vezu jer je tek pristigao iz drugih krajeva Monarhije, predviđeno je da činovništvo ne mora imati zavičajno pravo da bi moglo glasovati. Takva odluka izazivala je, dakako, sporove, jer se sve svodilo prije svega na političku računicu. Predstavnici vlade osigurali su na taj način glasove svojih (lojalnih) zaposlenika, činovnika.

Osim punoljetnosti i zavičajnosti, zanimanje je bilo treći važan uvjet za dobivanje prava glasa. Zakon od 1888. definira više kategorija s neposrednim pravom glasanja: posebni; umirovljenici; obrtnici i javni članovi obrtničke tvrtke; činovnici tečevnih društava; trgovci i javni članovi trgovačkih tvrtki; odgovorni urednici časopisa; poljodjelci ako plaćaju najmanje 30 K izravnoga poreza te činovnici iz prometnih ustanova, javni službenici, inteligencija (npr. odvjetnici, svećenici, profesori, ljekarnici, znanstvenici). Uglavnom, razlikujemo dvije kategorije izbornika. U prvoj su vjerodostojnici, zaposlenici u javnoj službi, umirovljenici te slobodna zvanja, odnosno "inteligencija". Njihova zajednička točka jest vrsta zanimanja, odnosno poseban socijalni status. Druga pak kategorija odnosila se na ostala zanimanja, poput obrtnika, trgovaca, brodovlasnika, odgovornih urednika časopisa, činovnika tečevnih društva, potom javnih članova obrtničkih ili trgovačkih tvrtki i posebnika. Za razliku od prijašnje kategorije, njihovo zanimanje nije bilo dovoljno samo po sebi, jer je stjecanje glasačkoga prava ovisilo o njihovim prihodima, odnosno o visini utvrđenoga izravnog poreza. Već od staroga izbornog zakona iz 1867. porezni je cenzus ostao u gradovima, pa tako i u Zagrebu, u iznosu od 15 forinti, odnosno 30 kruna. Nikada od tada do 1910. nije prihvaćena koncepcija općega smanjenja cenzusa, jer vlade nisu prihvaćale da nova kategorija građana sa skromnijim primanjima uđe na izborne liste. Javna služba i slobodna zvanja ulaze među izbornike sa statusom, posebni sa statusom i novcem, a obrtnici i trgovci novcem i radom.

Mnogi uvjeti za dobivanje prava glasa, odnosno kontrola strukture izbornog tijela zahvaljujući izbornom zakonu, izazvali su među oporbenim političarima očekivano nezadovoljstvo.¹⁶ Oni su zagovarali demokratsko načelo općega prava glasa. Umjereniji zastupnici i političari zahtijevali su da zakonodavac barem osjetnije snizi imovinski cenzus, čime bi se povisio broj izbornika. Cijela borba za izbornu reformu vodila se pod dojmom političkih kretanja u Austro-Ugarskoj. U austrijskom dijelu zastupnici u bečkom Carevinskom vijeću tražili su vrlo široko proširenje izbornoga prava, dok su u ugarskoj polovici prevladavali konzervativni stavovi o održanju postojećih izbornih zakona, što je bilo uvjetovano strahom od mogućeg osnaživanja političkih prava nemađarskih

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

naroda i, shodno tomu, narušavanja dotadašnje mađarske supremacije u translajtanijskom dijelu Monarhije. U Ugarskoj je pravo glasa imalo oko 6% stanovnika. Opće pravo glasa uvedeno je 1907. u austrijskoj polovici, ali samo za muškarce.

Trebalo je pričekati 1910. da se promijeni izborni zakon, koji iako nije uveo opće pravo glasa kako su neki tražili, ipak je donio smanjeni cenzus, što je značilo proširenje izbornoga prava te povećanje izbornoga tijela.¹⁷ Tada je cenzus smanjen s 15 na 10 forinti.¹⁸ Međutim, kako je izborna geometrija ostala ista, a političko ozračje i dalje bilo obilježeno mađarskom supremacijom u subdualističkoj zajednici te dubokom ideološkom podvojenosti između hrvatskih stranaka, novi izborni zakon nije snažnije pridonio demokratizaciji rada Hrvatskoga sabora.

Brojke su najbolji pokazatelj strogosti zakona, pa i njegova razvoja. Sveukupno, Kraljevina Hrvatska i Slavonija imala je na prijelazu stoljeća oko 50.000 upisanih izbornika na 2,350.000 stanovnika, to jest oko 2% stanovnika Hrvatske i Slavonije. Izbornom reformom iz 1910. broj izbornika raste na nešto više od 190.000 građana ili na 8,8% cjelokupnoga pučanstva. U Zagrebu je postotak građanstva koje je imalo pravo glasa poraslo s 5% na 7%.

Iako je vrlo malen broj ljudi aktivno sudjelovao u političkom životu, riječ je o prilično heterogenoj skupini. Građanstvo s pravom glasa podijeljeno je ne samo na tri izborna kotara nego i na različita zanimanja.

Razvoj zagrebačkih izbornih tijela

Zahvaljujući godišnjim revizijama saborskih listina, koje je provelo gradsko poglavarstvo prema zakonskoj odredbi od 1881., poznat nam je razvoj izbornih tijela od 1881. do 1914. godine.

Polazište u razvoju triju izbornih tijela jest 1883. godina. U jeku narodnoga pokreta te Khuenova dolaska na položaj bana došlo je do pada izbornika u svakom izbornom kotaru: -8,60% u II., -7,79% u I. te -3,74% u III. kotaru. Usporedbe radi, od 1880. do 1890. zagrebačko stanovništvo povećalo se za 32,60%, a od 1881. do 1890. razvoj izbornoga tijela u trećem izbornom kotaru bilježi pad od 20,42%, na Gornjem gradu od 17,72%. Na Gornjem gradu trebalo je čekati više od 25 godina da broj izbornika iz 1882. godine bude premašen. Treći izborni kotar nešto se brže oporavio, jer se to dogodilo već 1900. godine. Broj izbornika Donjega grada, za razliku od ovih kotara, već je bio premašen 1891. godine, s tim da je redovit rast zabilježen još od 1885. godine.

Neposredno prije Prvoga svjetskog rata broj izbornika Donjega grada povećao se, u odnosu na 1881. godinu, za nešto više od četiri puta, treći izborni kotar za tri puta, dok je na

Gornjem gradu rast iznosio samo dva puta. Međutim, važno je uzeti u obzir promjene zakona iz 1910. godine, koji je imao velik utjecaj na razvoj izbornih tijela. Broj izbornika u svim se kotarima povećao, osobito u trećem izbornom kotaru (+58,21%), zatim na Gornjem gradu (+39,47%), pa tek u Donjem gradu (+29,69%).

Opći razvoj izbornih tijela od 1881. do 1914. uvelike je posljedica promjene izbornoga zakona, što posebno vrijedi za Gornji grad i treći izborni kotar. Međutim, Donji je grad još jednom daleko ispred tih dvaju kotara. On već po starom zakonu bilježi rast izbornika gotovo identičan rastu stanovništva od 1880. do 1910., to jest 155,67%.

Usprkos rastu broja izbornika u svim kotarima te povećanjem razlika između njih u tom razdoblju, težina svakoga kotara ostaje ista. Naime, i dalje svaki od njih bira po jednoga zastupnika. Međutim, kada su se politički pritisci smanjili, svaki se izborni kotar profilirao. Da bismo to shvatili, trebamo ući u analizu svakoga kotara, u strukturi svakoga izbornoga tijela. Budući da je jedini podatak o izbornicima njihovo zanimanje, možemo odgovoriti na postavljena pitanja.

Izborna tijela po zanimanju

Zahvaljujući saborskim listinama za 1892., 1908. i 1910. godinu, poznata nam je struktura izbornoga tijela po zanimanju. Da bi se mogla provesti odgovarajuća analiza, valja imati opću sliku zagrebačkoga stanovništva po zanimanju i po kotarima. Jedini izvor koji nam to omogućuje jest popis stanovništva iz 1900. godine. Iako nije izborna godina, taj popis stanovništva, kao središnja godina razdoblja koje istražujemo, izvor je korisnih podataka o stanovništvu. Naime, te je godine popisano stanovništvo Monarhije, pa i samoga grada Zagreba, za koji postoji zasebna i detaljnija statistika objavljena u Izvješću Gradskoga poglavarstva Zagreba iz 1904. godine. Osim uobičajenih tablica o stanju i kretanju stanovništva, osobito su vrijedne one tablice koje prikazuju civilno stanovništvo Zagreba u odnosu na pojedine gradske kotare. Godine 1900. Zagreb je podijeljen na 41 gradski kotar, odnosno na 39 starih i dva nova, koji obuhvaćaju novopripojena područja (Laščina i Žitnjak) s 11.546 jutara. Zahvaljujući detaljnim prostornim podacima, mogli smo rekonstruirati izborne kotare da bismo dobili strukturu civilnoga stanovništva, ali ne prema gradskim kotarima, nego prema izbornim kotarima. Podsjetimo, u prvi izborni kotar ulazio je Gornji grad, u drugi Donji grad, u treći Kaptol, a nakon 1900. godine Laščina i Žitnjak. U nastojanju da ta rekonstrukcija bude što točnija, naišli smo na zapreku, odnosno na nepodudarnost nekih granica, to jest ulica između kotara. Problem smo riješili tako da smo broj stanovnika pojedinih ulica podijelili na dva

☞ TABLICA 14
Odnos broja
stanovnika, muških
privrednika i izbornika
u Zagrebu 1900.
godine

izborna kotara. Intervencija je zasigurno utjecala na posve-
mašnju točnost podataka, međutim vjerujemo da nije bitno
promijenila povijesnu stvarnost, jer je nepodudarnost grani-
ca između gradskih i izbornih kotara ipak bila rijetka. Uz
pomoć saborskih listina i statističkog okvira možemo defini-
rati strukturu izbornoga tijela na prijelazu stoljeća u sva tri
izborna kotara da bismo bolje razumjeli koliko pojedinačna
struktura izbornih tijela svakoga kotara utječe na političke
izbore i ponašanja.

	I. kotar	II. kotar	III. kotar	Ukupno
Stanovništvo	16.211	27.894	13.585	57.690
%	28,10	48,35	23,55	100
Muški privrednici	5561	10.464	5392	21.417
%	25,17	48,85	25,17	100
Izbornici	756	1619	508	2883
%	26,77	56,16	17,17	100

Izvor: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Zagrebu 1900. godine*, Izvješće
gradskog poglavarstva Zagreba, 1904. godina.

Zagreb je 1900. godine imao 57.690 stanovnika (vojnici nisu imali pravo glasovanja, tako da ih u analizi nismo uzeli u obzir). U Donjem gradu, koji je bio najveći dio grada, živjela je polovica Zagrepčana. Ostala polovica gotovo se ravnopravno podijelila između Gornjega grada i Kaptola, dvaju najstarijih dijelova grada.

Od stanovništva osobito su nas zanimali muški privrednici, jer su se među njima nalazili potencijalni izbornici. Godine 1900. muški privrednici čine 37,12% civilnoga stanovništva. Taj se omjer približno zadržava unutar svakoga kotara (I. kotar 34,30%; II. kotar 37,51%; III. kotar 39,69%) te, kao i u prijašnjem slučaju, gotovo polovica muških privrednika živi u Donjem gradu, a preostali između Kaptola i Gornjega grada.

Međutim, kada je riječ o izbornicima, taj se omjer mijenja te pokazuje gubitak udjela trećega izbornog kotara, odnosno povećanje udjela Donjega grada. Naime, samo 9,42% muških privrednika Kaptola s pripadajućim područjem upisano je na saborskim listinama, dok ih je iz Donjega grada čak 15,47%. Muški privrednici trećega izbornog kotara teže ispunjavaju sve uvjete za dobivanje prava glasa u odnosu na ukupan gradski prosjek. Dakako, ako uzmemo u obzir broj stanovnika, postoci su još manji, ali i dalje upućuju na razliku unutar Zagreba. Naime, samo 3,74% stanovnika trećega izbornog kotara ima pravo glasa, 4,66% Gornjega grada te čak 5,80% Donjega grada. Neravnopravnost među zagrebačkim stanovništvom u pitanju prava glasa, kad je riječ o pojedinim kotarima, neprijeporna je i uvijek je iznad hrvatskoga prosjeka.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

● **TABLICA 15**
Muški privrednici
prema zanimanju
1900. godine

Može se povući još jedna usporedba koja pokazuje položaj Zagreba unutar hrvatsko-ugarske zajednice. Prema broju stanovnika iz 1900. godine, Zagreb se može usporediti s mađarskim gradovima Kecskemétom (56.786) i Debreczenom (72.531).¹⁹ Prvi grad bio je podijeljen u dva izborna kotara, u kojima je moglo ukupno sudjelovati 3708 birača (6,5%), a i drugi je bio sastavljen poput Zagreba od tri izborna kotara u kojima su pravo biranja mogla iskoristiti 6044 birača (8,3%).

Prije nego što definiramo strukturu izbornoga tijela po zanimanju, nužno je odrediti strukturu muških privrednika da bi se mogla izvesti odgovarajuća usporedba. Kao što smo već spomenuli, rekonstruirali smo raspodjelu muških privrednika u Zagrebu 1900. godine prema izbornim kotarima i dobili smo sljedeće rezultate.

	Gornji grad (I.)		Donji grad (II.)		Kaptol (III.)	
		%		%		%
Poljodjelstvo	447	8,04	654	6,25	655	<u>12,15</u>
Umirovljenici						
Posebni	234	4,21	428	4,09	157	2,91
Obrtnici	2458	<u>44,20</u>	3264	<u>31,19</u>	2281	<u>42,30</u>
Trgovci						
Vjeresijstvo	478	8,60	1132	10,82	447	8,29
Promet	321	5,77	1213	<u>11,59</u>	399	7,40
Javna služba	891	<u>16,02</u>	1300	<u>12,43</u>	469	8,70
Ostali	732	13,16	2473	23,63	984	18,25
<i>Ukupno</i>	<i>5561</i>	<i>100,00</i>	<i>10464</i>	<i>100,00</i>	<i>5392</i>	<i>100,00</i>

Izvor: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Zagrebu 1900. godine*, Izvješće gradskog poglavarstva Zagreba, 1904. godina.

Opažamo da u svakom kotaru obrtnici čine najveći dio stanovništva, osobito na Gornjem gradu, gdje ih ima 44,20%, i na Kaptolu s pripadajućim područjem 42,30%, dok u Donjem gradu čine 31,19% stanovništva. Premda se šire tvornice s većim brojem radnika, sveprisutnost maloga i srednjeg obrtništva obilježava privredu Zagreba na prijelazu stoljeća. Gospodarske prilike otežane političkim pritiskom nositelja vlasti u Ugarskoj, slaba povezanost između hrvatskih zemalja, nedovoljna konkurentnost hrvatskih proizvoda i sama neusklađenost nositelja hrvatske gospodarske politike onemogućile su cjelovitiju industrijalizaciju Hrvatske.

Nakon obrtništva slijede po zastupljenosti javna služba i slobodna zvanja, osobito vidljivi u I. kotaru, gdje su zapravo glavna sjedišta javnih uprava. Zagreb kao hrvatska metropola sjedište je Zemaljske vlade, Hrvatskog sabora, Nadbiskupije, Sveučilišta, JAZU, vojnoga zbora, arhiva, Trgovačko-o-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

brtničke komore te ostalih gospodarskih, financijskih i kulturnih središnjih institucija političkoga, upravnoga, sudskoga, privrednoga, prosvjetnoga i kulturnoga obilježja. Međutim, treći izborni kotar ne slijedi taj redoslijed, odmah nakon obrtništva drugo mjesto zauzima poljodjelstvo. To se može objasniti time da je 1900., kada je povećana površina grada Zagreba, došlo do priključenja Žitnjaka i Lašćine, krajeva u kojima je dominirala seljačka populacija.

Na trećem mjestu nalaze se zanimanja kao što su trgovina i vjeresijstvo, pa i promet. Još jednom drugi se kotar razlikuje od ostalih. Naime, postoji su veći, što još jednom dokazuje kako se je Donji grad više orijentirao prema modernijem gospodarstvu. To se, uostalom, vidi u donjogradskom krajoliku, u kojemu se nalaze sjedišta banaka, poduzeća, zgrade uprave željeznice, kolodvor i dr. Taj je kotar prvi poprimio obilježja modernizacije jer je kao prazan prostor omogućivao širenje grada. On je zapravo nositelj općega razvoja grada u tom razdoblju i jedini kotar koji ima obilježje najdinamičnijega urbanog razvoja. Kad su negativni utjecaji financijskoga sloma iz 1873. godine oslabjeli, počeo je kontinuirano rasti broj privrednih institucija.²⁰

Zadnje zanimanje, odnosno posebnici i umirovljenici, ima gotovo neprimijećeno mjesto u strukturi muških privrednika. Riječ je o vlasnicima nekretnina, znači relativno imućnim ljudima. Drugi dio te kategorije čine umirovljenici, koji su većinom bivši državni činovnici.

Zajednička točka svih kotara jest zamjetna prisutnost obrtništva. Međutim, za razliku od Gornjega i Donjega grada, koji imaju mnogo muškaraca zaposlenih u državnoj službi, Kaptol je imao velik udio poljodjelaca.

Kako je u saborskim listinama zanimanje svakog izbornika točno označeno, može se napraviti analiza izbornoga tijela prema zanimanjima.

● TABLICA 16.1
I. izborni kotar

Zanimanje/godine	1892.	1908.	1910.	1892. %	1908. %	1910. %
Posebnici	88	171	161	13,66	19,37	16,95
Umirovljenici	92	112	131	14,29	12,68	13,79
Obrtnici	98	160	136	15,22	18,12	14,31
Trgovci i vjeresijstvo	63	72	97	9,78	8,15	10,21
Promet	23	37	36	3,57	4,19	3,79
Javna služba i slobodna zvanja	274	316	366	42,55	35,79	38,53
Ostali	6	15	23	0,93	1,70	2,42
<i>Ukupno</i>	<i>644</i>	<i>883</i>	<i>950</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>

Vidi se neravnoteža između strukture muških privrednika i izbornoga tijela. Naime, u saborskim listinama najbrojniji su zaposlenici javne službe ili slobodnih zvanja. Premda

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

● TABLICA 16.2
II. izborni kotar

čine samo 8 do 16% muških privrednika, u prosjeku daju više od trećine birača. Obrtnici, koji su bili najbrojniji dio muških privrednika, ne prelaze, u najboljem slučaju, prag od 18%, osim u III. kotaru, gdje ih zapravo najviše i ima. Trgovina i vjeresijstvo, kao i promet, ne pokazuju neku veliku razliku. Što se tiče posebnika i umirovljenika, onaj neznatni postotak među muškim privrednicima osjetno se povećao, tako da oni skupa čine nekih 25% izbornoga tijela.

Zanimanje/godine	1892.	1908.	1910.	1892. %	1908. %	1910. %
Posebnici	102	190	193	10,13	8,48	7,86
Umirovljenici	134	318	321	13,31	14,19	13,08
Obrtnici	158	287	279	15,69	12,80	11,37
Trgovci i vjeresijstvo	99	0	319	9,83	0,00	12,99
Promet	127	0	313	12,61	0,00	12,75
Javna služba i slobodna zvanja	374	0	972	37,14	0,00	39,59
Ostali	13	0	58	1,29	0,00	2,36
<i>Ukupno</i>	<i>1007</i>	<i>795</i>	<i>2455</i>	<i>100,00</i>	<i>35,46</i>	<i>100,00</i>

● TABLICA 16.3
III. izborni kotar

Zanimanje/godine	1892.	1908.	1910.	1892. %	1908. %	1910. %
Posebnici	50	123	128	12,35	19,97	18,44
Umirovljenici	48	40	46	11,85	6,50	6,63
Obrtnici	92	151	149	22,72	24,51	21,47
Trgovci i vjeresijstvo	37	70	88	9,14	11,36	12,68
Promet	24	53	54	5,93	8,60	7,78
Javna služba i slobodna zvanja	154	166	196	38,01	26,95	28,24
Ostali	0	13	33	0,00	2,11	4,76
<i>Ukupno</i>	<i>405</i>	<i>616</i>	<i>694</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>

Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, *Saborske listine 1892., 1908. i 1910.*, kut. 22.

Uočena neravnoteža ide u korist javne službe i slobodnih zvanja te u korist posebnika i umirovljenika. Oni su zapravo povlaštena grupa; jedni imaju socijalni status, a drugi financijsku moć. Gubitnici su bez ikakve sumnje obrtnici, a da ne spominjemo poljodjelce, kojih gotovo na izbornim listinama i nema.

Izborna tijela po porezima

Izbornici koji plaćaju birački cenzus, odnosno trgovci, obrtnici, zaposleni u vjeresijstvu, stječu izbornu pravo isključivo prema poreznim davanjima. Porez je u izbornim listinama označen u forintama, osim za 1900. godinu i razdoblje od 1903. do 1910. godine, kada je bio izražen u krunama. U daljnjoj ana-

lizi ujednačili smo valute, tako da smo forinte pretvorili u krunu prema odnosu 1 forinta = 2 krunu.

Poreznici izbornici čine od trećine (II. kotar) do čak polovice (III. kotar) izbornika. Međutim, njihova ukupna porezna svota nije rasla onako kako bi se očekivalo. Naime, od 1892. do 1908. godine ukupna svota pada sa 327.394,16 K na 325.729,42 K, a 1910. ponovno raste na 343.515,57 K. U prosjeku se najbogatiji poreznici izbornici nalaze u Donjem gradu, što ne začuđuje jer je to i gospodarski najdinamičniji dio grada, a trgovci u Gornjem gradu. A prema zanimanju su najbogatiji poreznici trgovci, osobito oni u I. kotaru.

	Zanimanje	1892.	1908.	1910.
I. izborni kotar	Posebnci	244,92	167,44	170,24
	Obrtnici	219,71	123,11	136,65
	Trgovci	682,14	303,26	220,35
II. izborni kotar	Posebnci	523,19	389,19	420,44
	Obrtnici	348,26	166,90	162,98
	Trgovci	532,71	234,73	198,33
III. izborni kotar	Posebnci	241,60	194,96	212,10
	Obrtnici	263,91	105,68	107,20
	Trgovci	442,19	220,80	171,36

Izvor: Državni arhiv u Zagrebu, *Saborske listine 1892., 1908. i 1910.*, kut. 22.

● **TABLICA 17**
Prosjeck izravnoga
poreza po zanimanju
i po godini

Smanjenje ukupne svote najteže se odrazilo na najbogatije građane, kao što su trgovci i posebnci, tako da se prosjeck poreza među trgovcima smanjio za 2,5 do 3 puta u I. kotaru. Međutim, usprkos tom poreznom padu, trgovci i dalje ostaju među najbogatijima, osim u II. kotaru. Obrtnici slijede sudbinu trgovaca, ali ipak u manjim razmjerima. Jedino su posebnci pomalo pošteđeni. Možemo objašnjenje pronaći u činjenici da posebnci (rentijeri) nisu toliko izravno ovisili o gospodarskim prilikama, odnosno da su utjecaji najprije pogodili trgovce i obrtnike. S vremenom su posebnci postali poreznici s najvišim prosjekom poreznih davanja.

Iako je općenito riječ dakle samo o relativno dobro (bolje) stojećim zavičajnicima Zagreba, unutar urbane zajednice postoje i razlike; prvi su rentijeri, a drugi zaposleni. Rentijeri su relativno neovisna kategorija koja je usidrena u zagrebačkoj urbanoj sredini po tome što ima nekretnine u gradu. Oni su pravi građanski sloj, dovoljno imućni da zarađuju novac samim tim što su vlasnici i što iznajmljuju svoju imovinu. Trgovci i obrtnici su pak onaj aktivni sloj, a među njima su oni uspješniji koji su svojim radom došli i do stjecanja glasačkoga prava.

Za razliku od onih koji su dobili pravo glasa samo po zanimanju, izbornici poreznici neovisni su od vlasti, jer posao i

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

renta nisu im uglavnom ovisili o njoj (osim ako nisu imali poslove s tvrtkama u vlasništvu Zemaljske vlade, na primjer). Oni su mogli i slobodnije birati između "mađarona" ili članova oporbe, jer nisu strahovali od šikaniranja. Upravo je zbog toga treći izborni kotar, gdje su obrtnici mnogobrojni, dosta rano glasovao za oporbu, odnosno za pravaše. "Mađaroni" naglašavaju u svojim izvješćima da su pravaši okupili oko sebe "gradsku fukaru i ladanjsko seljačtvo".²¹ Kasnije u Donjem gradu, gdje je bila snažna koncentracija građanstva, imućnih trgovaca i posebnika, došlo je do stvaranja izborničkih slojeva koji su se politički identificirali s umjerenijim i možda "građanskijim" programom HSK-a.

ZAKLJUČAK

Rezultati saborskih izbora pokazuju koliko je bila važna politička strategija bana Khuen-Héderváryja, koji se služio i legalnim (zakoni) i nelegalnim (izborni teror, prisila činovništva da glasa za Narodnu stranku) sredstvima da bi ostvario svoje ciljeve. Unionističke pobjede značile su privid ustavnosti i parlamentarizma. U takvu okviru izbornici triju kotara nisu glasovali prema svojim političkim uvjerenjima, nego onako kako se moralo, pa čak i kako se moglo s obzirom na podijeljenost oporbe. Međutim, čim se otvorio prostor za slobodnije izražavanje političkog izbora, nastupile su i promjene. Nezavisnost glasača, kao što su obrtnici, trgovci i posebnici, te organiziranije političko djelovanje oporbe omogućilo je da već 1898. godine jedan izborni kotar odbaci lojalnost khuenovskom režimu. S popuštanjem krutosti nositelja dualističkoga sustava, takav se trend nastavio i time otvorio vrata raznim oporbenim skupinama da ovladaju pojedinim zagrebačkim izbornim tijelima.

Iako odnos između profesionalno-socijalnih kategorija i političkih izbora nije više bio upitan, ipak je zanimljivo saznati o kojim je kombinacijama riječ. Prva je potvrđena veza između javne službe i vladinih stranaka (Narodna stranka), jer su službenici neposredno ovisili o vlasti kojoj su trebali izraziti lojalnost. Druga je istaknuta između novih kapitalista i Hrvatsko-srpske koalicije i ostale umjerene oporbe. I jedni i drugi težili su liberalizaciji društva. Važna je bila i veća nacionalna autonomija radi lakše kontrole kapitala, ali zato nisu bile potrebne prevelike promjene svjetonazora i političkog ustroja. Treća je veza između srednjih slojeva, osobito trgovaca i obrtnika, te pravaša. Oni nisu tražili samo veću samostalnost nego i nove političke smjerove. Tako su pravaši bili zapravo najmanje konzervativni jer su afirmaciju svojih načela tražili u velikim promjenama.

Kratice stranaka

ČSP = Čista stranka prava
HSK = Hrvatsko-srpska koalicija
HSP = Hrvatska stranka prava
HSS = Hrvatska samostalna stranka
NNS = Neodvisna narodna stranka
NS = Narodna stranka
SDSH = Socijaldemokratska stranka
SHSP = Starčevićeva hrvatska stranka prava
SNN = Stranka narodnog napretka
SP = Stranka prava
SSS = Srpska samostalna stranka
UO = Udružena opozicija

BILJEŠKE

¹ Usp. J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860.-1914.*, Zagreb 1968., str. 119-125.

² Usp. *Zakon ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, §. 2 prvog poglavlja zakona koji govori o izbornim kotarima.

³ Stjepan Matković, "Izbori za Hrvatski sabor 1897. godine: afirmacija Khuenove autokracije", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 1997., 469-491, i isti, "Čista Stranka Prava i stranački izbori na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", *Povijesni prilozi*, 15, 1996., 59-91.

⁴ Usp. Ladislav Polić, *Povijest modernoga izbornog zakonodavstva hrvatskoga*, Zagreb 1908., 53-87.

⁵ Vidjeti rubriku o izbornim gibanjima u *Obzoru* br. 116, 20. V. 1892. Spomenuti nazivi odnosili su se na pristaše Neodvisne narodne stranke.

⁶ Ivan Peršić, *Kroničarski spisi*, prir. S. Matković, Zagreb 2002., str. 46-51.

⁷ Zvonimir Vukelić (Zyr Xapula), *Joško Dundek izbornik i druge neke pripovijesti*, Opća biblioteka naklad. tiskare Merkur d.d., Zagreb 1922.

⁸ *Narodne novine*, "O pravu glasanja državnih činovnikah", br. 200/1881.

⁹ *Narodne novine*, "Zagrebačke crtice", br. 207 (12. XI. 1881.).

¹⁰ *Narodne novine*, "Starčevićanstvo u izborih", br. 216 (18. IX. 1884.).

¹¹ *Narodne novine*, br. 200 (2. IX. 1881.).

¹² *Narodne novine*, "Izborni pokret", br. 124 (31. V. 1892.).

¹³ S. Matković, "Afirmacija Khuenove autokracije – izbori za Hrvatski sabor 1897.", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3/1997., str. 469-491.

¹⁴ Usp. Anto Milušić, "Hrvatsko povijesno pravo 1848.-1918.", *Pravni vjesnik* 15 (3-4), 1999., 309-318.

¹⁵ O zavičajnom pravu vidi M. Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 3, Zagreb 1902., str. 145-147.

¹⁶ Najrazrađeniju osnovu zakona o izborima za Sabor iznio je spomenuti M. Derenčin u djelu *Izborna reforma* (Zagreb 1899.). Osnova je pročitana na saborskoj sjednici u siječnju 1899. godine.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, I.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

¹⁷ Usp. Franjo Salavary, *Zakon od 28. svibnja 1910. o izbornom redu*, Zagreb 1910. i Josip Hoholač, *Zakon od 28. V. 1910. ob izbornom redu za Sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1912.

¹⁸ Po selima je porezni cenzus smanjen na 15 kruna uplaćenoga poreza. Usp. Rudolf Horvat, *Izborna reforma u Hrvatskoj*, Zagreb s.a., str. 20.

¹⁹ Usp. podatke iz: R. W. Seton-Watson, *Ungarsiche Wahlen. Beitrag zur Geschichte der politischen Korruption*, Leipzig 1912., str. 208.

²⁰ I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, Zagreb, 1991., str. 59.

²¹ *Narodne novine*, "Izborni sastanak", br. 209 (10. IX. 1884.).

LITERATURA

Hoholač, J. (1912.), *Zakon od 28. V. 1910 ob izbornom redu za Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, Knjigotiskar Julija Kurzmanna.

Horvat, R. (1917.), *Izborna reforma u Hrvatskoj*, Zagreb, Jutarnji list.

Karaman, I. (1991.), *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, Zagreb, Naprijed.

Matković, S. (1997.), Izbori za Hrvatski sabor 1897. godine: afirmacija Khuenove autokracije, *Časopis za suvremenu povijest*, 29 (3): 469-491.

Matković, S. (1996.), Čista Stranka Prava i stranački izbori na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Povijesni prilozi*, 15: 59-91.

Milušić, A. (1999.), Hrvatsko povijesno pravo 1848.-1918., *Pravni vjesnik* 15 (3-4): 309-318.

Peršić, I. (2002.), *Kroničarski spisi*, prir. S. Matković, Zagreb, Državni arhiv u Zagrebu i Dom i svijet.

Polić, L. (1908.), *Povijest modernoga izbornog zakonodavstva hrvatskoga*, Zagreb, Naklada Akademске knjižare Gjuro Trpinac – Tisak Dioničke tiskare.

Sabotič, I. (2002.), *Les cafés de Zagreb de 1884 □ 1914: socialibilités, normes et identités*, doktorska disertacija, Sveučilište Paris I Panthéon-Sorbonne.

Salavary, F. (1910.), *Zakon od 28. svibnja 1910 o izbornom redu za Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana.

Seton-Watson, R. W. (1912.), *Ungarsiche Wahlen. Beitrag zur Geschichte der politischen Korruption*, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher.

Smrekar, M. (1902.), *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. 3, Zagreb, Naklada Ignjat Granitz.

Šidak, J., Gross, M., Karaman, I., Šepić, D. (1968.), *Povijest hrvatskog naroda g. 1860.-1914.*, Zagreb, Školska knjiga.

Vukelić, Z. (1922.), *Joško Dundek izbornik i druge neke pripovijesti*, Zagreb, Opća biblioteka naklad. tiskare Merkur d. d.

Zakon ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, (1910.), Zagreb, Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

Parliamentary Elections and Zagreb Electoral Bodies at the Turn of the 19th and 20th Centuries

Ines SABOTIČ
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

Stjepan MATKOVIĆ
Croatian Institute for History, Zagreb

During the rule of the viceroy Khuen-Héderváry the electors of the three Zagreb electoral counties voted mostly for the government party, the Popular Party. As soon as the opportunity arose to express more freely political choice, changes occurred. Although more organised political activity of the opposition is important, the voters play an important role indeed. Namely, among them were on the one hand civil servants and pensioners, who gained the right to vote by way of their profession, which committed them to the government, i.e. their employers, and on the other hand craftsmen, merchants and other owners, who by fulfilling the decree of the tax census acquired a certain independence with regard to the authorities. It was in the latter that the opposition found support for the 1898 elections, in the prevalently craftsmen's third electoral county. This trend continued and thus enabled various oppositional groups to gain control over certain electoral bodies. Thus each electoral body in Zagreb expressed its own political identity, depending on the professional structure of the electors: the "civil-servant" Upper Town remained in the hands of the "pro-Hungarians", the "middle-class" Lower Town elected the Croatian-Serbian Coalition, while the craftsmen's third county chose the True Right Party, who were actually less conservative because they sought affirmation of their principles in more radical changes.

Parlamentswahlen und Wählerverhalten in Zagreb an der Wende zum 20. Jahrhundert

Ines SABOTIČ
Ivo-Pilar-Institut für Gesellschaftswissenschaften, Zagreb

Stjepan MATKOVIĆ
Kroatisches Institut für Geschichte, Zagreb

Während der Herrschaft des Bans Khuen-Héderváry (Amtszeit: 1883-1903) stimmten die Wahlmänner der im Raum Zagreb bestehenden drei Wahlbezirke zumeist zugunsten der herrschenden Volkspartei. Sobald jedoch mehr Raum für eine freiere politische Willensentscheidung

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 14 (2005),
BR. 1-2 (75-76),
STR. 157-183

SABOTIČ, J.,
MATKOVIĆ, S.:
SABORSKI IZBORI...

gegeben war, kam es auch zu Veränderungen. Trotz der Bedeutung, die dem politischen Wirken der Opposition zukam, spielten natürlich auch die Wähler eine große Rolle. Darunter befanden sich einerseits nämlich Beamte und Ruheständler, denen das Stimmrecht aufgrund ihres Berufes zustand, was sie zu Loyalität gegenüber ihrem Brotherrn bzw. der Obrigkeit verpflichtete. Ihnen gegenüber standen Gewerbetreibende, Kaufleute und Privatiers, die sich dank des Zensuswahlrechts eine gewisse Unabhängigkeit gegenüber der Obrigkeit erworben hatten. Gerade in diesen Kreisen, genauer: im überwiegend von Gewerbetreibenden besetzten dritten Wahlbezirk fand die Opposition bei den Wahlen des Jahres 1898 große Unterstützung. Ein solcher Trend sollte sich fortsetzen und den Weg ebnen für verschiedene oppositionelle Gruppen, die in einzelnen Zagreber Wahlbezirken die Übermacht gewannen. Zu jener Zeit manifestierte jeder Wahlbezirk seine eigene politische Identität, die sich je nach Berufsstand der Wahlmänner herausbildete: Die überwiegend von Beamten und Angestellten bevölkerte Oberstadt (Gornji grad) blieb in den Händen der "Magyaronen" (Ungarnfreundlichen), die "bürgerliche" Unterstadt (Donji grad) optierte für die kroatisch-serbische Koalition, während die mehrheitlich gewerbetreibenden Wahlmänner des dritten Wahlbezirks der Partei des Rechts von Josip Frank ihre Stimme gaben. Letztere Partei war im Grunde auch die am wenigsten konservative, da ihre Mitglieder zur Durchsetzung ihrer Ansichten tiefgreifendere Veränderungen forderten.